

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞININ GÜNƏŞİ, ƏN UCA ZİRVƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN DAHI ŞAIRİ NİZAMİ GƏNCƏVİ

Dahi Camal (Nizam) əd -Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami müasir dövrdə də epik-romantik şair hesab olunur.

Şairin həyat və yaradıcılığına aid bəzi məntiqi məlumatları qeyd etmək istədim. Mətnin qələmə alınmasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin tövsiyəsi "Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, öyrənmək lazımdır" və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycanın gücü onun xalqlarının birliyindədir" dahiyənə şüarı əsas götürülmüşdür.

Qiymətli əsərlərin müəllifi olan Böyük Nizaminin zahiri görünüşü hamını, xüsusilə gəncləri daha çox maraqlandırır. Görəsən belə böyük zəkaya malik epik-romantik şairin zahiri görünüşü hansı təsvirdən ibarət olmuşdur. Təəssüf ki, Nizami Gəncəvinin şəkli yeni ədəbiyyat kitablarında verilən surəti, şəkil müsabiqəsinin qalibi tərəfindən o dövrü tərənnüm edən şəkillərdən seçilmişdir. Gənc oxucuları məlumatlandırmaq üçün qeyd edək ki, Nəsiminin və Məhəmməd Füzulinin şəkilləri də bu qəbildəndir. Bu da o zaman müsəlman aləminə şəkilin həkk olunmasına qadağaların qoyulması ilə əlaqədar olmuşdur. Qeyd edilənlərlə yanaşı, Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının onun vəfatından təxminən 200 il sonra başlanması da çox təəssüf doğurur. Bu da müəyyən yanlış məqamların yaranmasına səbəb olmuşdur. Tarixçi tədqiqatçılara görə onun 20000-ə yaxın beyti və 60-a yaxın qəzəlləri və bəzi rübailəri dəbu günə kimi bizə gəlib çatmamışdır.

Şair, həyat yoldaşı Afaq xanımın vaxtsız vəfatından çox kədərləndiyi üçün və ona olan məhəbbəti əbədiləşdirmək məqsədi ilə "Xosrov və Şirin" adlı romantik poemasını yazır. Bundan sonra o, faciə məhəbbətli romantik "Leyli və Məcnun" əsərini yazır. Bu da şairin humanist sivil mədəniyyətə malik olmasını göstərir. Nizami Gəncəvi eyni zamanda təbiət vurğunu olmuşdur. O, bunlarla yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə sadə əmək adamının əməkçi insan obrazını da yaratmışdır.

Dahi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı dünya ölkələrinin müxtəlif dilə mənsub olan alimləri tərəfindən araşdırılmışdır. 1871-ci ildə Vilhelm Baher "Nizaminin həyat və yaradıcılığı" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş və həmin ildə Moin Cons Kembric Universitetində "Nizamini öyrənin" kollecinə açmışdır. Lakin şairin yaradıcılığını tədqiq edənlər ona həsr olunmuş minlərlə məqalə yazmasına və dissertasiya müdafiə etməsinə baxmayaraq, onun doğulduğu yer və milli mənsubiyyəti haqqında düzgün məlumat verə bilməmişlər. Belə ki, A.E.Krımskinin "Nizami Gəncəvi və Onun Müasirləri" monoqrafiyasınının 21-ci səhifəsində Nizami, Mütənəbbi davamında isə Nizami-y, Mütənəbbi-y kimi yazılmışdır. Bu da saxur dilində xüsusi isimlərdə olduğu kimi-Əli-y, Vali-y, Sona-y, Peri-y, Qulperi-y, Cüməli-y və s. ifadə formalarına tamamilə müvafiq gəlir. Nizami səhvən fars və ərəb şairlərinin təxəllüsləri əl yazmaları siyahısına düşmüşdür. Həmin monoqrafiyanın 31-ci səhifəsində isə Ryöyə görə Nizaminin "İsgəndərnamədə" (İqbalnamədə) özünün dağlıq Qumdan olduğunu söyləməsi qeyd edilir (Əz kubistani Qum). Ryö.Catalogue Pers, Mss.Vol.II.p.564,-Britaniya müzəyinin fars əlyazmaları kataloqu.

Tədqiqatçıya görə [Məmmədov Yunis, Nizami Gəncəvi, Gəncə, 2012]

1947-ci ildə Bakıda "İsgəndərnamə" (İqbalnamə) fars dilində yenidən nəşr olunur. Təəssüf ki, Nizaminin dağlıq Qum şəhərindən olduğu barədə Nizaminin dəsti xətti ilə yazdığı "Əz qəhətsanə e şəhr-e qömən, Ku dorə bəhr-e Gəncə qoman" misraları əsərdən çıxarılmışdır.

Nuşirəvanla vəzirli və bayquşların söhbəti" əsərinin tərcüməçisi şərqşünas alim Abbasəli Sarovlu da Kabul arxivində İsgəndərnamə əsərindən yuxarıdakı misraların köçürüldüyünü söyləyir.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar 1940-cı ildə tarixçi alimlərdən D.Səfərov geniş təhlildən sonra qərara gəlir ki, Nizaminin kökü Qax rayonunun Qum kəndindəndir.

1981-ci ildə Gəncədə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyinə həsr olunmuş tədbirlərdə şərqşünas

alim prof. Qəzənfər Əliyev çıxışında demişdir: "Yoldaşlar ifrata varmayın. Nizami Gəncəvinin həyatı şimali Azərbaycanın Qum qalası ilə bağlıdır".

Şairin Qax rayonunun Qum kəndindən olmasını akademik Ziya Bünyadov 22.04.1983-cü ildə Qax rayonunun Qum kəndinin orta məktəb şagirdlərinin məktubuna cavabı ilə də təsdiq edilmişdir. Akademik Ziya Bünyadov orta məktəb şagirdlərini belə cavablandırmışdır: "Əziz uşaqlar sizin Qum kəndi orta əsrlərdə şəhərcik olub və Qum dağlıq mahalındandır. Onu mən və məndən qabaq başqa alimlərdə təsdiq edirlər. Nizaminin vətəni sizin Qum kəndidir. Bu barədə mən "Azərbaycan Atabəylər Dövləti" kitabında yazmışam. E.Ə. 1.Ə

"E» adlı kitabla (1938-ci il, Leningrad) 111-138-ci səhifələrində A.H. Boldırevin "Dva şirvanskix pogta" adlı məqalə də var. Orada da sizin Qum şəhəri haqqında söhbət gedir. Bu barədə Paşayevin "Nizami və Azərbaycan dastanları" kitabında qeyd olunub. Eyni zamanda Ryö da Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərində şairin dağlıq Qumdan olmasını söyləyir".

2010-cu ilin noyabr ayının 6-da Azərbaycan Qum kəndində şairə abidə qoyuldu. Abidənin qoyuluşu kənd sakinlərini çox sevindirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq verilişi aparın jurnalist isə ekrana üzünü çevirib deyirdi: "Əziz təmaşaçılar Qum kəndindən olanlar belə hesab edir ki, Nizami Gəncəvi əslən bu kəndəndir. Əslən Nizami Gəncəvi İranda Qum kəndindəndir". Maraqlıdır aparıcı nə üçün şairin Qax rayonunun Qum kəndindən və saxur xalqından olmasını qəbul etmir. Belə məlum olur ki,

azsaylı xalqlardan dahi şairlər, yazıçılar, alimlər yetişə bilməz. Aparıcının baxımından görkəmli xadimlər sayca böyük xalqlardan olmalı idi. Belə olan halda bəs nə üçün sayca hegemonluq təşkil edən dövlətlərdən olan Çində və Hindistanda belə görkəmli şəxsiyyətlər o dövr üçün müşahidə edilməmişdir Akademik Yaqub Mahmudov da abidənin açılışdakı öz çıxışında Nizami Gəncəvinin Qax rayonunun Qum kəndindən olduğu faktını təsdiq etdi.

Qax rayonunun Qum kəndində Nizami Gəncəviyə abidə qoyulandan sonra iranlılar da qeyd edilən dəlilləri qəbul edərək böyük şairin Azərbaycanın Qum kəndindən olduğu faktı təsdiq etdilər. 2011-ci ildə ilk dəfə İran rəsmisi - İnformasiya naziri də Nizami Gəncəvini böyük Azərbaycan şairi adlandırdı.

Azərbaycanda Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına marağın daha da artması 1920-ci ildən etibarən başlanmışdır. Bu da Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması vaxtına təsadüf edir. Belə ki, Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı araşdırmaq üçün akademik Y.Mart 1925-1926-cı illərdə İrana ezam olunur. O, İranda Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı araşdırmaqla onun İran şairi olmaması Azərbaycan mühitində yaşayış yaratması nəticəsinə gəlmişdir. Tədqiqatçıya görə şairin şeirləri iranlılara tam aydın deyil. Belə ki, onun əsərlərində rast gəlinən qaf, qap, tağar, əxiy, qanz, axu, qacır və s. kimi sözlərinin mənası iranlılara naməlum qalmışdır. Qeyd edilən sözlər isə Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətini təyin etməyə imkan verir. Y. Marta görə, Nizami Gəncəvi Qafqaz üçün bəlkə də dahidir, amma İran üçün o, dahi deyil

Keçən əsrin 30-cu illərində Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını təhlil etmək üçün SSRİ EA Azərbaycan Filiəli A.E.Krımski ilə müqavilə bağlayır. Bu məqsədlə A.E.Krımski Bombeydə Londona qədər olan şəhərlərin arxivlərində Nizami Gəncəviyə aid materialları toplayır və təhlil edir. Bununla da şairin həyat və yaradıcılığını müəyyən qədər tədqiq edir. Buna baxmayaraq A.E.Krımski də Nizaminin doğma yurdu və onun milli mənsubiyyəti barəsində dürüst fikir söyləyə bilmir. Buna səbəb Azərbaycanda XIII əsrdə monqol-tatar işğalçıları tərəfindən Qum şəhərinin yandırılması, dağılması, bərpa edilməməsi və ona dair dəlillərin tapılmaması, alban mənşəli saxur dilini bilməməsi və yuxarıda qeyd edilən sözlərin mənalara dair dərək etməməsi olmuşdur.

Qum şəhərinin olması barəsindəki ən yaxşı dəlil, onun mərkəzində xristian alban kilsəsinin (bazilika) xarabalıqlarının müasir dövrə kimi qalmasıdır. Kilsənin su təminatı şabalıd dağ meşəsindən keçən su kəməri ilə ödənməmişdir. Kəmərin saxsıdan ibarət olması onun qalıqlarının müasir dövrə kimi qalması da bunu təsdiq edir. Belə ki, 2008-ci ildə Qum kənd sakini Əliyev Cüməli İsgəndər oğlu yer qazarkən 2 m dərinlikdə saxsı borunun qalıqlarını tapmışdır. 1950-1960-cı illərdə Qumun əkin sahələrində dərin şum apararkən qədim dövrə məxsus xeyli metal pullar, çoxlu şərab küpləri və s. tapılmışdır. Tapılmış qab və pulların bir qismi Qum orta məktəbinin muzeyində saxlanılır. Şəhərin Arpatala sahəsində aparılan qazıntı zamanı aşkar edilən qədim qalanın enli divarları da 1960-cı ilə kimi qalmışdır. Bununla əlaqədar 1940-cı ildə prof. Baranovskinin rəhbərliyi ilə qala

divarlarının bərpası başlanmışdır. Çox təəssüf ki, onun tam bərpası sona kimi çatmamışdır. Lakin Baranovski Qax rayonu ərazisində Qum şəhərinin olması qənaətinə qəlməmişdir. Prof. Baranovski ərazini "Albanskoe qosudarstvo, Nizami Qədjavi" adlandırmışdır

Orta əsrlərdə Qumun şəhər olduğunu təsdiq edən əşyaları və Qum kəndinin Arpatala sahəsində aşkar edilən enli divarların qalıqlarını P.D.Baranovski Azərbaycan memarlığının ən dəyərli nümunələrinə daxil etmişdir. Qum kəndinin özündə və ətrafında xarabalıqlarına istinad edən tədqiqatçı qədim və orta əsrlərin məskənlərindən olması nəticəsinə gəlmişdir. Növbəti dəlil isə Qum şəhərinin şimaldan dağlarla əhatə olmasıdır. Digər dəlil də Qum şəhərinin ətrafında Qacar qalanının olmasıdır. Saxur dilində qacır-quzğun quşun adıdır. Saxur dilində qacır-quzğun quşun adıdır. Əsərdə göstərilir ki, kəmərxarab olduğundan onun suyu "Qanz bulağından" gəlirdi. Qanz saxur dilində qaya deməkdir. Bu da ona dair dəlil və subutların olmaması ilə bağlı olmuşdur. Hətta onun anadan olması və vəfatının dəqiq tarixləri hələ də bəlli deyil. ABŞ tədqiqatçıları 2021-ci ilin araşdırmalarında qeyd edirlər ki, Nizami Gəncəvinin milliyyəti tam bəlli deyil. A.E.Krımski 1941 -ci ildə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubleyinə həsr edilmiş "Nizami və onun müasirləri" monoqrafiyasını Böyük Vətən müharibəsinin (1941-1945) başlanması ilə əlaqədar yekunlaşdırmağa nail olmamışdır. Həmin kitab 1981-ci ildə prof. Qəzənfər Əliyevin yazdığı ön sözlə nəşr olunmuşdur.

Səh. 55-ci şərhində göstərilir.

"E "Əxiy" [əxiy] alban (saxur) dilində bilmək, bacarmaq, qabiliyyəti olmaq deməkdir. Görünür bu cəmiyyətin kökündə də alban "əxiy" sözü durur. Bəlkə də Nizaminin şərfəfinə cəmiyyətin adı belə adlandırılmışdır. O zaman alban dili Qafqazda daha geniş ərazidə fəaliyyət göstərmişdir. Belə ki, hindu dilində Niaqara şlaləsinin hərfi tərcüməsi-qorxulu səs, kaliforniya-isti soba, kordilyerlər-kəmərxarab kimi uzanan dağlar, missisipi-böyük çay mənalı formasında qəbul edildiyi halda, Zaqatala(Zakatala)-mənimlə yaranan tala, zazalı-qanqallı, qorağan-çoban və ya çoban kənd, Şuşa-su-siz, şa-oradasınız, Şamaxı-şarorda, ma-burda, xı (xiv) dağınq kənd, Surra-tərəf, istiqamət, dibir məhəlləsi-molla məhəlləsi, Samux-sa-bir, muxyağ tortası, abad-içiçə, Səlyan-sa-bir, yan-tərəf kimi səslənmələri də yerli alban dilinin bir növü olan saxur dilinin sözləri kimi Azərbaycanın toponimləri kitabında yer tapması düzgün olardı. Həmin sözlərə Azərbaycan işğal edən xalqların sözləri kimi qəbul edilməsinə üstünlük verilməməlidir.

Nizami Gəncəvinin vətəni və milli mənsubiyyəti haqqında yanlış fikirlərin meydana gəlməsinə səbəblərdən biri də Nizaminin əsərlərini oxuyanlara alban dillərdən olan saxur dilinin bilməmələri olmuşdur.

Belə ki, ADU-nun filologiya elmləri namizədi, dosent Rəsul müəllim də belələrindən olmuşdur. 1969-cu ildə hazırlıq kursunda Rəsul müəllimin tələbələrə (tələbələr qrupu tərkibində mən də vardım) İsgəndərnamə əsərinə dair verdiyi məlumatla əlaqədar bu məsələni açıqlamışdır.

(Davamı 16-cı səhifədə)

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞININ GÜNƏŞİ, ƏN UCA ZİRVƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN DAHI ŞAIRİ NİZAMİ GƏNCƏVİ

(Əvvəli 13-cü səhifədə)

O, Nizami Gəncəvinin İqbalnamə əsərinin tərcüməsində iştirak edən müəliflərdən biri olmuşdur. Rəsul müəllim qeyd edirdi ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərində elə sözlər vardır ki, onun mənası bizə bəlli deyildir. Onun əsərlərində olan sözlərdən qaf-söhbət, qaf havuy-söhbət etmək, qap-əlin içi, qap havuy-əl çalmaq, tağar-taxıl ölçü

vahidi (7 pud), sa tağar suk-7 pud buğda, əxiy-bacarmaq, bilmək, qanz-qaya, racır-quzğun, qartal kimi sözlər belələrindən idi. Rəsul müəllimə bəlli olmayan qeyd edilən sözlər müasir dövrdə də saxur dilinin doğma sözləri olub, bu günə kimi işlənir.

1979-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi "Nizaminin ədəbi irsini, onun əsərlərinin

nəşri və onların populyarlaşdırılması, şairin yaradıcılığının dünya ədəbiyyatında tutduğu mövqəə layiq ardıcıl məqsədyönlü istiqamətdə, yüksək səviyyədə aparılmalı adlı qərar qəbul etdi.

Nizami Gəncəvinin ana-
dan olduğu yer və onun milli mənsubiyyəti bir sıra dəlillərlə müəyyən edilmişdir [2012]. Belə ki, tədqiqatçı Nurməmmədov Nizami Gən-

cəvinin doğma yurdu və onun milli mənsubiyyəti barəsindəki fikirlərin yanlış istiqamətə yönəlməsini qərəzsiz tədqiq etmişdir. Məqalənin yazılmasında həmin tədqiqatçının müəyyən etdiyi dəlillər əsas götürülmüşdür.

*Cuma M mm dov
Elm və Təhsil Nazirliyi,
akademik H.Ə.Əliyev adına
Coğrafiya İnstitutunun
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru*